

مطالعه تحلیلی و تطبیقی پوشاک دوره قاجار مبتنی بر تصاویر موجود بر سرقلیان های مینایی این دوره

نویسندگان:

زهرا فنایی

استادیار گروه هنر، مرکز تحقیقات افق‌های نوین در معماری و شهرسازی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران
zahraf1351@gmail.com

۱-۱- چکیده

میناسازی به شیوه نقاشی از هنرهای ماندگار ایرانی است که توانسته هویت و شناسنامه فرهنگی ایرانی را در طی ایام به نمایش بگذارد. در دوره قاجار این هنر دچار تحولات جدید و گسترده ای شد؛ از زمان فتحعلیشاه به پیشرفت زیادی دست یافت و تصاویر نقاشی شده از زنان و مردان با انواع پوشش‌ها در کنار تصاویر گیاهی، انتزاعی و جانوری زینت بخش این هنر گردید و تا دوره ناصرالدین شاه همچنان رشد و تنوع در نقوش مشاهده شده است. بررسی این آثار می‌تواند به شناخت دقیق‌تری از پوشاک این دوره منجر شود. این پژوهش به هدف شناسایی انواع پوشش‌های به کار رفته در میناهای نقاشی شده دوره قاجار و تطبیق آن با پوشاک مورد استفاده در این دوره به شیوه تاریخی _ توصیفی _ تحلیلی انجام می‌گردد. جامعه آماری پژوهش تعداد ۱۲ نمونه از میناهای قاجاری است که به صورت هدفمند انتخاب شده است. وجود تنوع و انواع پوشش در انتخاب نمونه‌ها مورد نظر بوده است. روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و در پاسخ به این سوالات است که ۱: انواع پوشش‌های به کار رفته زنان و مردان در نقوش میناهای نقاشی دوره قاجار کدام است و ۲: کدام پوشش‌های به کار رفته در میناهای نقاشی شده در دوره قاجار مورد استفاده قرار می‌گرفته است؟ نتایج نشان می‌دهد انواع حجاب و سربند های زنانه، لباس‌های کوتاه و بلند، و نیز لباس‌هایی به سبک پوشش‌های اروپایی در میناها به کار رفته است. با وجود استفاده از نقوش غربی و نیز تخیل گسترده هنرمندان تنوع پوشاک در میناها کمتر از لباس‌های مورد استفاده در جامعه قاجاری بوده است و این به دلیل کوچک بودن محیط نقاشی در میناها بوده است که لباس‌های بخش‌های پایینی اندام و پوشش نشان داده نشده است.

کلید واژه‌ها: پوشاک قاجاری، سرقلیان های میناکاری، مینای نقاشی، دوره قاجار.

۱-۲- مقدمه

مینا ماده‌ی شیشه‌ای و دارای رنگهای مختلف است که برای رنگ کردن فلزات و ظروف سفالین و چینی بکار می‌رود. ماده‌ی اولیه و اصلی مینا سیلیس است که با کربنات دوپتاسیم مخلوط می‌شود و برای زودتر ذوب شدن یک ماده تنکار و برای رنگ کردن آن مواد رنگین به آن می‌افزایند (دهخدا، ۲۰۱۰، ۱۳۷۷). "ولف" نیز در کتاب خود در مورد هنر مینا کاری می‌نویسد: "اشیاء فلزی بسیارند و روش کارکردن روی هر کدام نیز تنوع زیادی دارد. این اشیاء را می‌شود ریخت، چکش کاری کرد، برید، سوراخ کرد یا از فلزات کشید. آرایش و تزئینی که روی این اشیاء فلزی بکار برده می‌شود عبارت است از حکاکی، قلم زنی، لعاب کاری، مینا کاری (وولف، ۱۳۷۲: ۱۷).

میناسازی به لحاظ روش‌های خاص و مراحل متعدد ساخت همیشه بعنوان هنری تزئینی شناخته شده است. خصوصیات مینا در معرفی جنبه‌های مختلف آن بخصوص در دوره قاجار حائز اهمیت است. این هنر در دوره قاجار از پیشرفت چشمگیری برخوردار بوده است که این درخشش را می‌توان در عوامل متعددی از جمله کاربردی شدن این هنر و همچنین روی آوردن جمعی از هنرمندان به نقاشی روی قاب آئینه، قلمدان، جلد کتاب، مینا سازی و حمایت دربار از آنان جستجو کرد. میناهای موجود از دوره قاجار بیشتر به شیوه مینای نقاشی است که می‌توانند علاوه بر اینکه تا حدودی پیشرفت و تکامل این هنر را در آن زمان بیان نمایند، معرف فرهنگ و آداب و رسوم و پوشش مردم در آن دوران نیز باشند.

نمونه‌های مورد بررسی در این پژوهش شامل میناهایی است که دارای تصاویر انسانی و پوشش‌های متفاوت هستند و بر روی انواع زیورآلات، ظروف، سرقلیان‌ها و ... تصور شده‌اند و از این میان ۱۰ نمونه متفاوت انتخاب گردیده است. در این پژوهش تلاش بر این است تا ضمن پرداختن به هنر مینا سازی دوره قاجار، پوشاک به کار رفته در نقاشی‌های موجود در این میناها بررسی و با پوشاک دوره قاجار تطبیق داده شوند. در طی انجام این پژوهش به این سئوالات پاسخ داده خواهد شد که ۱: انواع پوشش‌های به کار رفته زنان و مردان در نقوش میناهای نقاشی دوره قاجار کدام است و ۲: کدام پوشش‌های به کار رفته در میناهای نقاشی شده در دوره قاجار مورد استفاده قرار می‌گرفته است. در این راستا به بررسی تصاویر، نقاشیها و عکس‌های مرتبط موجود در کتب و اسناد مختلف پرداخته می‌شود تا بتوان لباس و پوشاک دوره‌های مختلف قاجار را بررسی و تجزیه و تحلیل نمود و به این مسئله واقف شد که پوشاک به کار رفته در نقاشی‌های سرقلیان‌ها تا چه حد و در چه بخش‌هایی با پوشاک روز قاجار شباهت داشته است.

پیشینه پژوهش

۱-۲-۱ در زمینه میناسازی و روش‌های ساخت مینا مقالات و کتاب‌های زیادی نوشته شده است که می‌توان برای نمونه به این موارد اشاره کرد: فنایی (۱۴۰۰) در کتاب سیری در صنایع دستی ایران، دبیری (۱۳۵۵) در کتاب کارگاه مینا و نگاهی به تاریخچه میناسازی در ایران، و کتاب صنعت میناسازی و تاریخچه عود در ایران (۱۳۲۷) انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به موضوع هنر صنعت مینا پرداخته‌اند. دولگری شرف و عطار زاده (۱۳۹۹) در مقاله "تحلیل فنون و نقوش مینای آبگینه‌های موجود در موزه قاجار تبریز" و مولازاده (۱۳۹۹) در مقاله "مطالعه تحلیلی نقوش خوشنویسی، انسانی و گیاهی در تطبیق چند نمونه از شیشه‌های میناکاری دوره مملوکان در مصر و سوریه با فلزکاری دوره‌های ایلخانی و تیموری در ایران"، رحیمی (۱۳۹۶) در مقاله "میناکاری فلزی و نگرشی بر تکنیک‌های اجرای آن در ایران عصر قاجار" میثاقی و مرادمند (۱۳۸۱) در مقاله "میناکاری صابین"، و باقری (۱۳۸۵) در مقاله نگاهی به میناکاری اهواز". همچنین فنایی و فیض‌الهی (۱۳۸۹) در مقاله مطالعه تطبیقی پوشاک قاجار مبتنی بر آثار مینایی به جامانده از این دوره در موزه آذربایجان تبریز" اباذری و طیبی (۱۳۹۶) در مقاله مطالعه تطبیقی پوشاک بانوان قاجار قبل و بعد از سفر ناصرالدین شاه به فرنگ"، حاجی قاسمی،

هوشیار و خانکه (۱۴۰۰) در مقاله " مطالعه تطبیقی نقوش و انواع سوزن دوزی در پوشاک زنان و مردان دربار قاجار " پرداخته اند. با توجه به پژوهش‌های انجام شده تا کنون لباس‌های زنان و مردان قاجاری بر روی ظروف میناکاری قاجاری مورد بررسی و تطبیق با پوشاک روز قاجار قرار نگرفته است که در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود.

۱-۳- روش تحقیق

این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام می‌گردد و در تجزیه و تحلیل داده‌ها از شیوه تطبیقی استفاده می‌شود. اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی جمع‌آوری می‌شود. جامعه آماری کلیه سرقلیان‌های مصور قاجاری است که حاوی تصاویر انسانی هستند. تعداد ۱۲ نمونه از این سرقلیان‌ها به شیوه هدفمند انتخاب و مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱-۴- مختصری از مینا و ویژگی‌های میناسازی دوره قاجار

میناکاری از هزاره دوم قبل از میلاد از ایران آغاز و سایر نقاط جهان راه یافت. "پوپ" مینا کاری را هنر آتش و خاک با رنگ‌های پخته و درخشان که سابقه آن به ۱۵۰۰ قبل از میلاد می‌رسد معرفی می‌کند. (یاوری، ۱۳۸۳: ۳۵) مینا سازی شامل فعل و انفعالات شیمیایی پیچیده‌ای است از همین رو می‌توان آن را یک هنر آزمایشگاهی و یکی از اختراعات خلاق بشر دانست. (فیض‌الهی، ۱۳۸۸: ۱۴). این هنر با استفاده از فلزاتی همچون مس، نقره، طلا، برنج و رنگ‌های معدنی که در ترکیب ۱۵ درصد لعاب و ۸۵ درصد رنگ است تشکیل شده است. لعاب مینا با توجه به ترکیبات حاصله بر روی ظروفی که قبلاً توسط استاد مسگر آماده می‌شود در ۳ مرحله و هر سه مرحله با ۶۵۰ الی ۷۵۰ و حتی در بعضی از مواقع ۹۰۰ درجه سانتیگراد حرارت داده می‌شود تا پس از این مراحل آماده‌ی نقش و نگار هنرمند میناساز شود. سپس هنرمند با بهره‌گیری از قلم مو و رنگ‌های معدنی که با آب و صمغ و گلسیرین مخلوط می‌شود طرح‌هایی را روی لعاب سفید ترسیم می‌کند و بعد از آن دوباره به دل آتش سپرده می‌شود تا در نهایت ظرفی منقوش با رنگ‌های درخشان تولید شود (فیض‌الهی، ۱۳۸۷: ۲). از روی آثار بدست آمده همچون جام نقره‌ای موجود در موزه ایران باستان متعلق به دوران سلطنت ساسانیان که رقاچه‌های دوره ساسانی بر روی آن تصویر شده می‌توان بر سابقه دیرینه میناسازی در ایران تاکید کرد. به گفته «مولینیه» مؤلف کتاب تاریخ و فن میناسازی «میناهای ساخت بیزانس که در زمره بهترین میناهای جهان بشمار می‌رود از هنر میناسازی ایران الهام گرفته شده است.» (غرش، ۱۳۴۱: ۲۳-۲۵)، از دوران صفوی نمونه‌های قابل ملاحظه‌ای از مینا بر جای نمانده است، لکن در دوران قاجار هنر میناسازی به دلیل تکنیک ساخت و نوع مواد اولیه به عنوان هنری درباری و اشرافی شناخته می‌شد که ابتدا در قسمتهایی کوچکی از وسایل تزئینی بکار می‌رفت. میناکاری به مقدار کم وجود داشته و اشیایی مانند سرقلیان و کوزه قلیان و کوزه و بادگیر قلیان، کمر بند، آفتابه لکن، انفییه دان، گلاب پاش، گوشواره، اشکدان و قوطی سیگار را میناکاری می‌کرده‌اند. (شکل شماره ۱).

شکل شماره ۱: فنجان طلایی میناکاری شده، اوایل سده ۱۹ میلادی، دوره قاجار، اثر آقاباقر، موجود در موزه اشمولین، آکسفورد^۱.

شکل شماره ۲: مدال میناکاری با تصویر فتحعلیشاه قاجار، اثر آقا باقر، اواخر سده ۱۸ و اوایل سده ۱۹ میلادی^۲.

با حمایت دربار فتحعلیشاه از هنرمندان میناساز، این هنر گسترش یافت و هنرمندان با استفاده از ورقه طلا و اکسیدهای معدنی نادر و کمیاب، توانستند نمونه‌هایی مانند مدال با تصاویر شاهی و شیر و خورشید، سنجاق سینه، انفیله دان، گوشواره و... ایجاد نمایند که در نوع خود بی نظیر بودند (شکل شماره ۲). با پیشرفت کار در زمان ناصرالدین شاه هنرمندان از این هنر در وسایل کاربردی تر مانند سرقلیان و شمعدان، پایه چراغ‌ها، گلدان و... استفاده نمودند که همچنان در خدمت دربار و اشراف بود. میناهای بکار رفته در این زمان بیشتر از نوع مینای نقاشی و کمتر از نوع مینای خانه بندی (سیمی) بودند که توسط نقاشان معروف این دوره نقاشی می گردید و بر روی ورقه طلا یا ظروف نقره ای انجام می گرفت.

۵-۱- ابزار و مواد و مصالح

زیر ساخت سرقلیان‌های مینایی مس، نقره و طلا است و زمینه ی آنها با لعاب سفید رنگ نازکی پوشیده شده است. در بعضی از نقاط آنها پریدگی یا ترک خوردگی دیده می شود که در اثر ضربه یا گذشت زمان بوجود آمده است. تزئینات روی این سرقلیان‌های لعاب خورده نقاشی است که در بعضی قسمت‌ها بصورت برجسته انجام گرفته و در برخی نیز با سنگهای قیمتی و نیمه قیمتی آراسته و مرصع شده است. زیرساخت‌های مسی سبب می شود روی نقاشیها تا نقاط ریز سیاه رنگی دیده شود. این عمل بر اثر ترکیب لعاب رنگهای مینایی با ماده مس است، که تا حدودی کیفیت این نوع میناها را پایین می آورد. این نوع جوشها در نمونه‌های مینایی باورقه ی طلا و نقره مشاهده نمی شود^۳. بر طبق گفته‌های "بینینگ" در گذشته نفیس ترین آثار میناکاری را بر روی طلا اجرا می کردند، زیرا طلا تنها فلزی است که در مرحله ی ذوب شدن مینا اکسیده نمی شود^۴. (بینینگ، ۱۸۵۷: ۹۱-۲۹۰). "مینا کاری منقوش بر روی طلا بیشتر در قالب پایه قلیان موجود است" (خلیلی، ۱۳۸۳: ۹۳).

۶-۱- معرفی جامعه آماری

پیشتر ذکر شد تعداد قابل ملاحظه‌ای از میناهای قاجاری در شکل‌ها و اندازه‌ها و اشیاء متفاوت در موزه‌های ایران و جهان وجود دارد که می‌توان به نمونه‌های موجود در موزه اشمولین، موزه تبریز، موزه جواهرات ملی و... اشاره کرد. مورد نظر این پژوهش بررسی پوشاک در میناهای نقاشی است که بر روی سرقلیان‌ها انجام شده است. بر این اساس کلیه سرقلیان‌هایی که دارای تصاویر انسانی هستند به عنوان جامعه آماری این پژوهش در نظر گرفته شد (تقریباً ۳۰ نمونه سرقلیان مصور قاجاری بدست آمد). انتخاب نمونه‌ها بصورت هدفمند و بر اساس تنوع پوشش تصاویر زنان و مردان در تصاویر سرقلیان‌ها است. از این رو تعداد ۱۲ سرقلیان که علاوه بر کیفیت تصویر دارای تنوع پوشاک هم بودند. به صورت هدفمند انتخاب و در جدول شماره یک نشان داده شده‌اند. لازم به ذکر است که برخی نمونه‌ها به دلیل ملاحظات اخلاقی، برخی به دلیل عدم وضوح و کیفیت تصویر و برخی به دلیل تکراری بودن از جامعه آماری حذف گردیدند.

^۱: <http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/۹۲۱/object/۱۳۱۸۸>

^۲: <https://www.christies.com/en/lot/lot-۵۶۰۳۹۵۴>

^۳-مصاحبه با آقایان احمد و علی رضا پروازی، محققین هنرهای سنتی، تبریز در تاریخ ۱۳۸۹

جدول شماره ۱: معرفی سرقلیان های قاجاری (منبع نگارنده)

شماره	تصویر	شماره	تصویر	شماره	تصویر	شماره	تصویر
۱		۲		۳		توضیحات	
	www.christies.com		www.christies.com		www.christies.com		
	سرقلیان با نقش درویش، مینای زرین، اوایل قرن نوزدهم		سرقلیان با امضای محمد الحسنی، ۱۲۸۷ هجری، ۱۸۷۰ میلادی		سرقلیان، نیمه اول قرن نوزدهم		
۴		۵		۶		توضیحات	
	www.salvabrani.com		www.olympiaauctions.com		www.bukobject.com		
	سرقلیان قاجاری با تصویر زن، ۱۸۹۶ میلادی		جوانان عاشق، مینای قاجار، اوایل قرن نوزدهم		شاهزاده جوان و پرنده، مینای قاجار، اوایل قرن نوزدهم		
۷		۸		۹		توضیحات	
	pinterest.com/ghzonoobi/couple		https://www.olympiaauctions.com		https://www.pinterest.com		
	رقم جعفرابن. سرقلیان حدود ۱۸۸۰ میلادی نجف		جوانان عاشق، مینای قاجار، اوایل قرن نوزدهم		سرقلیان زرین میناکاری با نگاره ای از داستان خسرو و شیرین، اوایل قرن ۱۹ میلادی، ارتفاع ۱۷ سانتیمتر.		

	۱۲		۱۱		۱۰
<p>https://artsatva.com/masterpieces-rose-empire</p> <p>سرقلیان زرین قاجاری با نقش جوان با چوبدست ۱۸۸۰ میلادی</p>	<p>http://www.textileasart.com</p> <p>سرقلیان دوره قاجار، ۱۸۲۰ میلادی</p>	<p>https://trocadero.com</p> <p>سرقلیان ، اثر ابراهیم، اوایل قرن نوزدهم میلادی</p>	<p>سرقلیان</p>		

۷-۱- ویژگی‌های نمونه‌های مورد بررسی

سرقلیان‌ها بصورت مینای نقاشی و بر روی لعابی سفید رنگ، استادانه و با ظرافت ساخته و پرداخته شده‌اند. رنگ‌های به کار رفته در همه سرقلیان‌ها مشابه و دارای جلا و کیفیت و درخشش یکسانی هستند. کیفیت انجام طراحی‌ها متفاوت و از ضعیف تا قوی دیده می‌شود. بر روی این سرقلیان‌ها می‌توان امضاهای محمد الحسنی، جعفر ابن نجف، ابراهیم را مشاهده کرد.

۴ نمونه از این سرقلیان‌ها دارای تصاویر تک نگاره یا تک چهره (دو مرد و سه زن)، ۵ نمونه دارای تصاویر زوج شامل زوج‌های عاشق زن و مرد، مادر و فرزند و یا دو زن در کنار هم و سه نمونه باقی مانده دارای تصاویری گروهی یا جمعی هستند. پوشاک به کار رفته در این سرقلیان‌ها دو نوع متفاوت ایرانی عهد قاجار و اروپایی است که نمونه‌های اروپایی را می‌توان در نمونه‌های شماره ۵ و ۷ مشاهده کرد و سایر تصاویر دارای پوشاک متفاوت و متنوع قاجاری هستند. شخصیت‌های به کار رفته افراد خاص یا طبقه مرفه جامعه را در حالت‌های متفاوت نشان می‌دهد.

در این نگاره‌ها زنان و مردان از لحاظ آرایش و نوع لباس و زیورآلات به سبک زنان قاجار هستند، در نمونه شماره ۹ هم از پوشش سر و لباس عهد صفوی و هم قاجاری استفاده شده است و این نمایانگر این است که در این دوره هنوز پوشش صفوی رواج داشته است. سرقلیان‌ها دارای شکل‌ها و اندازه‌های متفاوتی هستند و تصاویر روی آنها نشان از شادی و خرمی و لحظات شیرین دارد.

در بررسی‌های انجام شده بر روی نمونه سرقلیان‌های میناکاری قاجار بسیاری از قسمت‌های لباس‌های قاجاری با جزئیات و دقت و رنگ بندی‌های دقیق و زیبا دیده می‌شود. با توجه به اینکه اکثر نقاشی‌های میناکاری شده از قسمت نیم تنه هستند کمتر بخش پاپوش‌ها مشاهده می‌شود. برای نمونه در هیچکدام از تصاویر نقشی از شلوار جوراب یا کفش مشاهده نمی‌شود. همچنین در دو مورد از نمونه‌ها پوشش‌های نامتعارفی که قطعا قاجاری نبوده و برگرفته از تصاویر نقاشی‌های اروپایی است دیده می‌شود (نمونه‌های ۲، ۳، ۷) و تعداد زیاد این گونه تصاویر نشان از علاقه اشراف و درباریان به این نمونه نقاشی‌ها و تصاویر است. برای تعریف و تحلیل کامل تری از پوشاک بکار رفته در میناهای قاجاری نیاز به شناسایی دقیق‌تر از پوشاک قاجاری است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۸-۱- نوع پوشش و لباس

پوشاک در دوره قاجار سه دوره^۵ جداگانه را شامل می‌شود: دوره^۶ اول از ابتدای حکومت قاجار تا مسافرت ناصرالدین شاه به فرنگ و دوره ای است که هنوز ارتباطات با دول خارجی توسعه نیافته بود، دوره دوم از مسافرت ناصرالدین شاه تا آغاز دوره مظفری و دوره ای است که با آمدن تجار و سیاحان اروپایی به ایران و مسافرت ناصرالدین شاه به اروپا تحول چشمگیری در پوشاک بوجود آمد و دوره سوم از آغاز دوره مظفرالدین شاه تا پایان دوره قاجار را در بر می‌گیرد. تغییر و تحول پوشاک عموماً برای مردان در شلوارها و کلاه‌ها و برای زنان در دامن‌ها و شلیته‌ها بیشتر مشاهده می‌شود. در دوره^۷ اول سلطنت قاجاریه بلندی دامن زنان در مدت کوتاهی حتی بلندتر از دامن زنان دوره^۸ زندیه بود ولی در دوره دوم حکومت مذکور که از اواخر دوران پادشاهی ناصرالدین شاه شروع شد، تحول چشمگیری در پوشش زنان به وجود آمد و آن تبدیل دامن‌های بلند به تنبان و شلیته بود. ناصرالدین شاه در سفر به اروپا هنگامی که در مسکو در تماشاخانه کولین رقص و لباس‌های باله و بالرین‌ها را مشاهده کرد، سخت فریفته‌ی آن نوع لباس شد و چون از سفر اروپا مراجعت کرد هوس کرد زندهای حرم خود را به این لباس در آورد. (ذکاء، ۱۳۶۶: ۲۲ و ۲۴) آثار فراوان باقی مانده از این دوره چون سفرنامه‌ها، نقاشی‌های رنگ و روغن، نقش برجسته‌ها و نیز در اواخر سلطنت قاجاریه، عکس‌ها مبین مظاهر تمدن و انواع پوشاکی است که در آن دوره وجود دارد (غیبی، ۱۳۸۴: ۵۴۸). شکل‌های ۳ و ۴ هر دو نمونه لباس زنان درباری دوره قاجار را نشان می‌دهد.

شکل شماره ۳: تصویر شماره ۱۲: زن گلدان به دست با پوشاک دوره اول قاجار، نقاشی رنگ روغنی، دوره فتحعلیشاه. (falk, ۱۹۷۲, p?)^۹

شکل شماره ۴: یکی از زنان ناصرالدین شاه با چارقد، شلیته و دامن کوتاه و جوراب تنگ سفید، پوشاک دوره ناصری (منبع سایت عکسهای تاریخی ایران)^{۱۰}

۱-۸-۱ الف: پوشاک زنان:

مهمترین بخش پوشاک زنان متشکل از پیراهن، دامن، ارخالق^{۱۱}، شلوار و تنبان یا دامن شلواری، کلیجه^{۱۲}، کلاهک با توری، چارقد، چادر، روبنده، نقاب، چاقچور و کفش بود. لازم به یادآوری است که این عناصر پوششی در دوره‌های متفاوت قاجاری با هم فرق داشتند برای

۱۲- کتاب نامبرده شده فاقد شماره صفحه می‌باشد.

مثال شلوار و تنبان یا دامن شلوازی زنان، در دوره ی اول قاجاریه یعنی پادشاهی تا اواسط دوره ی ناصرالدین شاه دیده می شود و چون دامن ها بلند بود شلوارها دیده نمی شد. (غیبی ۱۳۸۵: ۵۹۰، ۵۹۸) اما در دوره ی دوم در اندرونیهها شلوار کشی و بافته سفیدی رواج یافته بود که به آن تنکه تنبان میگفتند و زنان طبقه پایین تر شلوار مشکی می پوشیدند (شکل شماره ۴). اسناد و مدارک اینطور می نمایانند که تن پوش زنان در دوره اول قاجاریه ادامه تن پوش دوره ی زندیه بوده است که در دوره دوم تحول عظیمی یافت. در دوره ی دوم پیراهنها تنگ و کوتاه بود و آن را معمولا از پارچه گاز یا ململ سفید که زری دوزی یا نقره دوزی می شد، می دوختند (پولاک، ۱۳۶۱، ۱۱۵). پوشش سر زنان در دوره اول سلطنت قاجار همان پوشش زنان زندیه بوده که عبارت از تور نازک همراه کلاه یا عرق چین مزین به انواع جواهر بود که تا زمان فتحعلیشاه ادامه داشت و در بسیاری از آثار نگارگری ایرانی این پوشش نمایان است در دوره ی ناصرالدین شاه پوشش سر تبدیل به چارقد شد و اصلی ترین پوشش سر خانم های اندرونی چارقد بود، آنها چارقد ها را زیر گلو سنجاق می کردند که امروزه نیز به همین روش روسری بر سر می شود با این تفاوت که زیر گلو گره می زنند (شکل های ۴ و ۵) (پولاک، ۱۳۶۱، ۱۱۵).

لباسهای بانوانی که در تصاویر سرقلیان های مینا دیده می شوند همه متعلق به دوره ی دوم می باشد و عموما متشکل از کلاهک، بند و نوارهای تزئینی مو، چادر و یا شال، پیراهن، دامنهای کشاد، کت یا نیم تنه کوتاه و کلیجه و زیر پیراهن و نعلین است. لباس های مردان شامل کت های کوتاه و بلند، پیراهن و زیر پیراهن، انواع کلاه و سرپوش است. همانگونه که پیشتر نیز گفته شد به دلیل اینکه تصاویر بیشتر بصورت نیم تنه ترسیم شده اند از قسمت پاپوش و نوع دامن و اندازه کت و پیراهن و قبا مشخصاتی به دست نمی آید.

لباس هایی که زنان در حرمسرا می پوشیدند با آنچه در کوچه و خیابان به تن داشتند بسیار متفاوت بود. لباس کوچه و بازار را از این جهت تهیه می کردند که همه زنان از لحاظ ظاهر به یک شکل و صورت درآیند (میثمی، ۱۳۸۴، ۱۴۵، ۱۴۱) بطور کلی پوشش اصلی زنان در دوره ی اول و دوم قاجار در خارج از خانه چادر بود و انواع گوناگون داشت که عبارت بود از چادر نماز چیت، مخمل، اطلس و یا چادر کرباس چهار خانه به رنگهای آبی و قهوه ای (شکل های ۵ و ۶). در هیچکدام از سرقلیان ها زنان با حجاب سر دیده نمی شوند و همه یا بدون سر پوش یا با سرپوشی تزئینی نقش شده اند. تنها در سرقلیان شماره ۹ یکی از زنان شال بلندی روی سر دارد که پشت موهای او را می پوشاند.

^۹ - ارخالق نیم تنه یا کت بلندی بود که بلافاصله بعد از پیراهن پوشیده می شد و از پارچه ای نفیس با آستین های سنبوسه دار دوخته می شد و جلویاز بود. مردان ارخالق را زیر قبا و زنان روی قبا می پوشیدند به همین دلیل تصویری که نشانگر ارخالق مردان باشد موجود نیست. این پوشش در دوره دوم به نیم تنه آستین شمشیری بدل شد. (ذکاء، ۲۹، ۱۳۳۶)

^{۱۰} - کلیجه پوششی بلند (تا مچ پا) و جلو باز بود که به عنوان لباس رو زنان و مردان بطور یکسان از آن استفاده می کردند. رفته رفته بصورت کت کوتاهی درآمد

شکل ۵: اخترا الدوله، دختر ناصرالدین شاه با تور و کلاهک به همراه خدمتکارانش با چارقد های نازک (منبع مجله آپیزود، شماره ۶).
شکل شماره ۶: بخشی از عکس زنان با پوشش چادر و روبند در دوره قاجار. (منبع سایت موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران)

ب: پوشاک مردان

در بررسی پوشاک مردان می‌توان مهمترین عناصر پوشاک آنان را چنین عنوان کرد:

پوشش سر شامل کلاه، دستار و عمامه، شال و کلاه، کلاه پوستی، تاج کلاه یا تاج

پوشش پا شامل کفش و چکمه و کفش نخ‌ی یا گیوه

پوشش بدن شامل زیرپوش، پیراهن رو، جلیقه، قبا یا جبه، کیچه، شال کمر و کمر بند، سرداری، کپنک یا کفنک، عبا، شلوار، سرپوش، جوراب و پاپوش.

از آنجا که تصاویر مردان در این سرفلیان‌ها (به جز نمونه ۹) همه بصورت نیم تنه می‌باشند، آنچه بیشتر به چشم می‌خورد پیراهن و قبا یا جبه مردان است. مردان قاجاری در هر دو دوره دارای دو نوع پیراهن زیر و پیراهن رو بودند. پیراهن زیر از پارچه سفید ساده و سجاف دوزی می‌شد و دارای یقه گردی بود که از چپ شانه روی قسمت راست شانه قرار می‌گرفت و با دکمه بسته می‌شد. جنس پیراهن رو بسته به مقام و منصب پوشنده آن از پارچه‌های گلدار ابریشمی تهیه می‌شد این لباس جلو بسته و اندازه آن تا نزدیک زانو بود و روی پیراهن زیر پوشیده می‌شد، بنابراین در تصاویر پیراهن زیر دیده نمی‌شود. روی پیراهن رو قبا یا جبه می‌پوشیدند. قبا یا جبه مهمترین بخش لباس مردان قاجاری بود که تشخیص فرد را می‌نمایاند و انواع گوناگونی داشته است. در دوره اول با دامنی بلند پوشیده می‌شد و در دوره دوم بویژه پس از مسافرت ناصرالدین شاه به اروپا بلندی دامن این قباها به تدریج تا بالای زانو هم رسید. قبا به شیوه‌های متفاوتی دوخته و مورد استفاده قرار می‌گرفت. گاهی جلو باز، دو پهلو چاکدار با آستین‌های بلند سنبوسه دار و تنگ، گاهی تا ساق پا جلو باز بود و طرف چپ روی طرف راست قرار می‌گرفت، گاه با شال بسیار زیبایی بسته می‌شد بطوری که پیراهن بلند از زیر آن پیدا بود و گاهی نیز این قباها کوتاه تر از قباهای رویی بوده است. پوشش سر از دیگر پوشاک‌ها است که کاربرد زیادی در این دوره داشته و بسیار متنوع بوده است. انواع کلاه‌ها، شال و کلاه، عمامه و دستار، تاج و تاج کلاه توسط مردان مورد استفاده قرار می‌گرفته است (شکل‌های شماره ۷ و ۸). در تصاویر سرفلیان‌ها می‌توان انواع کلاه‌های مورد استفاده مردان قاجاری از عرقچین، کلاه

های نوک تیز، کوتاه و بلند، دستار و دستار و کلاه دیده می‌شود. همچنین قبا و بلوز در کلیه تصاویر مردان مشاهده می‌شود. قباها به شکل‌ها و رنگ‌ها و جنس‌های متفاوت هستند. در سرقلیان شماره یک قبای سفید و ضخیم و بلند درویشی دیده می‌شود، در سرقلیان شماره ۲ و ۵ قباهای (احتمالاً تا زانو) آبی رنگ، شماره ۳ و ۸ قباهای کوتاه ترمه و شماره ۶ و ۱۲ قباهای جلو باز چسبان دیده می‌شود. همه مردان در این تصاویر دارای زیرپیراهن هستند و در سرقلیان شماره ۱۰ مرد جوان پیراهنی با طرح محرمات پوشیده است.

۲- شکل شماره ۷ یک مقام حکومتی و همراهانش، (در این تصویر این مقام حکومتی پیراهنی غربی پوشیده که از یقه آن مشخص است) (Vogelsang-Eastwood, ۲۰۰۱: ۲)

۳- شکل شماره ۸ چهره شاهزاده اردشیر میرزا، اثر ابوالحسن غفاری، تهران، ۱۲۶۹ هجری (پاکباز، ۱۳۷۹، ۱۸۰).

تطبیق نقاشی‌های سرقلیان‌ها با پوشاک قاجاری

با وجود اینکه فضای نقاشی موجود در سرقلیان‌ها بسیار کوچک است ولی هنرمندان تلاش کرده‌اند که تا حد ممکن لباس‌ها را با جزئیات و دقت در رنگ و طرح ترسیم کنند. همچنین لباس‌های مصور شده در سرقلیان‌ها بسیار با لباس‌های مورد استفاده در دوره اول و دوم قاجاری مشابه است. همان‌طور که پیشتر نیز گفته شد، تعداد زیادی سرقلیان از دوره قاجاری با نقوش متنوع وجود دارد که برخی به دلیل تکراری بودن، برخی به دلیل نداشتن کیفیت و برخی به دلیل ملاحظات اخلاقی در این پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار نگرفتند؛ اما تلاش پژوهشگر بر این بوده که بتوان کلیه لباس‌های بکار رفته در سرقلیان‌ها را مورد توجه قرار دهد. پس از بررسی‌های انجام شده نتایج بدست آمده از تطبیق نقاشی‌های سرقلیان‌ها با پوشاک قاجاری در جدول شماره ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲- تطبیق پوشش در سرقلیان‌های مینایی و پوشاک زنان و مردان قاجار

لباس‌های روی سرقلیان‌ها	لباس قاجاری
۲	۱

<p>شال بلند و چادر، نوار تزئینی، کلاهک، کلاهک با توری، کلاهک و چادر یا شال، چارقد قالبی یا چارقد آفتابگردانی، چادر، روبنده، پیچه یا نقاب</p>	<p>شال بلند و چادر (ت ۲، ۹) نوار یا رشته تزئینی (ت ۳ و ۵ و ۸) کلاهک و توری (ت ۴ و ۱۱) کلاه پارچه ای اروپایی (ت ۷)</p>	<p>شال بلند و چادر</p>	<p>۱</p>
<p>در تصاویر سرقلیان‌ها نمونه ای از چارقد، چادر و روبند و پیچه یا نقاب دیده نمی‌شود. تصاویر زنان یا با کلاهک، یا با نوارهای تزئینی و بندهای مرصع مرواریدی تزئین شده است. در تصویر شماره ۷ نیز کلاه پارچه ای با دو بند در دو طرف دیده می‌شود که جزء لباس‌ها و پوشش‌های ایرانی نیست. در تصویر شماره ۹ نیز شال بلندی پشت سر یکی از زنان است که تنها پشت موهای او را پوشانده است و جنبه حجاب یا پوششی ندارد.</p>			
<p>انواع کلاه‌های بلند و کوتاه، مخروطی، گرد یا نوک تیز با برش‌ها و تیزی‌هایی در راس کلاه، کلاه پوستی، دستار و عمامه، شال و کلاه، تاج کلاه و تاج، عرقچین</p>	<p>شال و کلاه (ت ۱ و ۱۲) کلاه سر کج ترمه (ت ۶) کلاه کوتاه (ت ۸) کلاه بلند (ت ۳) عرقچین (ت ۱۰) تاج (ت ۹)</p>	<p>کلاه</p>	<p>۲</p>
<p>می‌توان گفت که کلیه سرپوش‌های قاجاری در سرقلیان‌ها هم‌مصور شده‌است ولی به دلیل محدودیت نمونه‌های برخی از آنها مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. در تصاویر موجود تنها کلاه پوستی و عمامه مشاهده نمی‌شود.</p>			
<p>پیراهن، شلیته، دامن، کت یا نیم تنه، کت‌ها با آستین سنپوسه دار یا چگین، تنبان یا دامن شلواری، کلیجه یا شاپکین، تنکه تنبان.</p>	<p>پیراهن بلند با یقه خشتی (ت ۲، ۷، ۱۰) پیراهن با آستین سه ربع و یقه گرد (ت ۳، ۷، ۱۰) کت نیم تنه (ت ۴، ۸، ۹، احتمالاً ۵ و ۱۱) پیراهن نازک (ت ۴، ۵، ۸، ۹، ۱۱) دامن بلند گشاد (ت ۴، ۵، ۸، ۹، ۱۰) شال کمر (ت ۴، ۹) کمر بند (ت ۵، ۶)</p>	<p>پیراهن</p>	<p>۳</p>
<p>در پوشش‌های بدن زنان پیراهن‌های یقه خشتی و یقه گرد باز، پیراهن‌هایی با چاک روی سینه، کت‌های کوتاه و بلند با آستین‌های سنپوسه دار، دامن‌های بلند و شاید کوتاه، شال کمر و کمر بند دیده می‌شود. تنکه تنبان و دامن شلواری و شلیته در تصاویر دیده نمی‌شود که به دلیل نیم تنه بودن تصاویر است.</p>			

<p>پیراهن رو، پیراهن زیر، جلیقه، قبا، نیم تنه، کیچه، شال کمر و کمر بند، سرداری، کپنک یا کفنک، عبا، شلوار.</p>	<p>پیراهن زیر (ت ۱، ۳، ۶، ۸، ۹، ۱۰) قبای کوتاه یا بلند (۱، ۲، ۳، ۸، ۹، ۱۲ و احتمالا ۶) بلوز دراپه، دستمال گردن و کت اروپایی (ت ۵) بلوز بلند با یقه خشت (ت ۱۰) شال و کمر بند (ت ۳، ۵، ۸، ۹)</p>	<p>پوشش مردان</p>	<p>۴</p>
<p>در پوشش های مردان پیراهن زیر، قباهای کوتاه و بلند، قباهای ساده، قباهایی از جنس ترمه، بلوز بلند با یقه خشت، بلوز اروپایی دراپه به همراه کت و دستمال گردن، شال و کمر بند دیده می شود. شلوار، سرداری، کپنک و جلیقه در تصاویر دیده نمی شود</p>			
<p>جوراب، چاقچور، نعلین</p>	<p>پاپوش شبیه به گیوه (ت ۴)</p>	<p>پاپوش زنان</p>	<p>۵</p>
<p>تنها در یک تصویر چارق یا نعلین دیده می شود.</p>			
<p>نعلین، چکمه چرمی، گیوه، گالش، پاپوش نوک برگشته، جوراب</p>	<p>مشاهده نشد</p>	<p>پاپوش مردان</p>	<p>۶</p>
<p>هیچ تصویری از پاپوش مردانه در نقاشی ها دیده نشده است.</p>			

در بررسی های انجام شده بر روی نمونه سرقلیان های میناکاری قاجار بسیاری از قسمت های لباس های قاجاری با جزئیات و دقت و رنگ بندی های دقیق و زیبا دیده می شود. در دو مورد از نمونه ها پوشش های نامتعارفی که قطعا قاجاری نبوده و برگرفته از تصاویر نقاشی های اروپایی است دیده می شود (تصاویر ۲، ۳، ۷ و ۱۰) و تعداد زیاد این گونه تصاویر نشان از علاقه اشراف و درباریان به این نمونه نقاشی ها و تصاویر است. باتوجه به اینکه در این دوره حضور گسترده اروپائیان در ایران و در نتیجه تاثیر پذیری از هنر اروپایی و روسی بسیار متداول بوده است، می توان گفت که این اثر تاثیرات هنر اروپا را نمایان می کند.

نتیجه گیری

میناسازی از جمله هنرهایی است که در دوره قاجاریه بخصوص در زمان فتحعلیشاه بسیار مورد توجه قرار گرفته و پیشرفت زیادی داشته است. هنرمندان زیادی در دربار یا بطور اختصاصی و یا در کنار سایر هنرها همچون نقاشی و نقاشی لاکی به این هنر نیز مشغول بودند.

سرقلیان ها نمونه ای از پیشرفت هنر و صنعت در همین دوران هستند که بسیاری از آن ها دارای کیفیت بسیار بالایی از نظر طرح و ساخت و رنگ و نقش هستند. این میناها بر روی زیرسازهای طلا، نقره و مس که با لعاب سفید رنگی پوشیده شده اند، در اندازه های متفاوت کوتاه و بلند، به روش مینای نقاشی کار شده و از نوع درجه یک و متوسط هستند.

نقوش روی این سرقلیان‌ها تصاویر زنان و مردان دوره قاجار را نمایش می‌دهند و منبعی برای شناسایی پوشاک زنان و مردان این دوره هستند. پوشاک ایرانی در طی زمانهای متمادی دارای تنوع و زیباییهای خاص خود بوده که معرف فرهنگ و تمدن هر قوم و منطقه است، تحولات همه جانبه‌ای که در زمان قاجار در اثر روابط ایران با کشورهای اروپایی ایجاد گردید، ابتدا سبب تغییر در ظواهر درباریان و سپس مردم عادی شد. در تصاویر سرقلیان‌ها هر آنچه تحت عنوان آرایش، مد، لباس و زندگی درباری مطرح بوده مشهود است. زنان با صورت‌های گرد، ابروان کمانی، با کت و پیراهن و سرپند‌های زیبا با دقت و تاکید به تصویر کشیده شده‌اند. تصاویر زنان با توجه به سرپوش‌ها، کت‌های کوتاه و بلند، زیرپیراهن و پیراهنهای آستین‌دار؛ بیشتر زنان دوره ناصری و پوشاک دوره دوم عهد قاجار را می‌نمایاند. نوع لباس و پوشاک مردان نیز در این سرقلیان‌ها متنوع است و لباس و آرایش مردان قاجاری و اروپایی، نمونه‌ای از لباس صفوی و همچنین لباس دراویش را نشان می‌دهد. حس تجدد‌گرایی در بین مردم قاجاری چنان قوتی گرفته بود که آنها علاقمند شده بودند تا تصویرشان با لباس و زیور آلات اروپاییان به تصویر درآید، تصاویر مردان قجری در این ظروف بر اساس اسناد و تصاویر موجود در کتب، مربوط به زمان ناصری است.

علاوه بر پوشاک که مهمترین عنصر در این سرقلیان‌ها است، سایر ویژگیها را می‌توان چنین دسته بندی کرد

- ۱- تنها سه مورد از سرقلیان‌ها دارای امضای میناساز هستند که ابراهیم، نجف و محمد الحسنی هستند
 - ۲- تاثیرات عکاسی، چاپ، و رابطه با سایر کشورهای اروپایی در این نگاره‌ها مشاهده می‌شود.
 - ۳- شمایل افراد در این نگاره‌ها مهم‌ترین عنصر تزئینی است و نداشتن پوشش‌های سر برای بانوان، در دست داشتن گل، پرند، جام و ساز موسیقی و ... نشان از استفاده این ابزار برای مواقع خوشگذرانی بوده است. پس زمینه تصاویر یا بدون نقش، یا فضای داخلی بنا و یا فضای طبیعت است که به نسبت تصویر افراد کمتر مورد توجه قرار گرفته است.
 - ۴- این میناها دارای ویژگیهای نقاشیهای رنگ روغنی و لاک‌های هم عصر خود می‌باشند و دارای سایه روشن و حجم‌پردازی به شیوه اروپایی‌اند.
 - ۵- رنگ در این نگاره‌ها محدود و درخشان است و تفاوتی در نقوش زنان و مردان ندارد.
- فهرست منابع

- ای وولف، هانس، ابراهیم زاده، سیروس (۱۳۷۲)، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- پاکباز، روئین، (۱۳۷۹)، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران، نارستان.
- پولاک، س. (۱۳۶۱)، ترجمه: ک. جهانداری، سفرنامه پولاک، تهران، انتشارات خوارزمی.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، جلد ۷، تهران، دانشگاه تهران.
- ذکاء، یحیی، (۱۳۶۶)، لباس زنانه از قرن سیزدهم تا امروز، تهران، انتشارات اداره کل هنرهای زیبا.
- غرش، مهدی، (۱۳۴۱)، "با کارگاه میناسازی هنرهای زیبای کشور آشنا شوید". هنر و مردم، دوره ۱، ش ۹، تیر ۴۱.
- غیبی، مهرآسا، (۱۳۸۵)، هشت هزار سال تاریخ پوشاک اقوام ایرانی، تهران، انتشارات هیرمند.
- فیض‌الهی، غلامعلی، (۱۳۸۷)، هنر مینا، اصفهان، انتشارات نهفت.
- فیض‌الهی، مریم، (۱۳۸۸)، مراحل ساخت مینا با مینای حجره بندی، خلاصه مقالات گنجینه‌های از یاد رفته هنر ایران، تهران، فرهنگستان.
- میثمی، حسین، (۱۳۸۴)، نگاهی به موسیقی دوره صفویه، فصلنامه گلستان هنر، شماره ۲، تهران، فرهنگستان هنر.
- یاوری، حسین، (۱۳۸۲)، آشنایی با هنرهای سنتی، صبا سحر، تهران.
- یاوری، حسین، فلزکاری، (۱۳۸۷)، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی حوزه هنری، چاپ سوم.
- مصاحبه با آقایان احمد و علی رضا پروازی، محققین در هنرهای سنتی تبریز ۱۳۸۹.
- دفتر معاونت صنایع دستی، صنایع دستی رو به زوال در استان اصفهان، سازمان میراث فرهنگی استان، اصفهان. ۱۳۸۶

نشریه الکترونیکی زنان « شماره ۱۰، زنان و جامعه: نقش تاریخی زنان - زنان در عرصه فرهنگ - زنان در انقلاب اسلامی

- Falk. S. J, (۱۹۷۲), Qajar paintings. Faber and Faber limited, London.
- G.M. Vogelsang-Eastwood & L.A.Ferydoun Barjesteh , (۲۰۰۲), an introduction to qajar era dress, Southwest & Central Asia.
- Gillian Vogelsong-eastwood, (۲۰۰۱), Qajar dress from Iran in the National museum of ethnology © Digital publications of the National Museum of Ethnology.
- Irena Koshoridze, Marina Friedman, Layla Diba, B.W.Robinson, (۲۰۰۴), Qajar portraits, Mega print, Istanbul.
- R.B.M.Binning, (۱۸۵۷), AJournal of Two Years travel in persi Ceylon, volu mes, London.
- www.christies.com
- www.olympiaauctions.com
- www.salvabrani.com
- https://www.pinterest.com
- pinterest.com/ghzonoobi/couple
- https://artsatva.com/masterpieces-rose-empire
- http://www.textileasart.com
- https://bayanbox.ir
- http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/۹۲۱/object/۱۳۱۸۸
- https://www.christies.com/en/lot/lot-۵۶۰۳۹۵۴